

## КӨП КОМПОНЕНТЛИ ДИЗБЕКЛИ ҚОСПА ГӘПЛЕРДИҢ ТҮРКІЙ ТИЛ БИЛИМИНДЕ ИЗЕРТЛЕНИҰИ

*Мангитбаева Зайфун Узакбаевна, таяныш докторант,  
Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан  
бөлими, Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу  
институты*

## ИЗУЧЕНИЕ МНОГОКОМПОНЕНТНЫХ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ТЮРКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

*Мангитбаева Зайфун Узакбаевна, базовый докторант  
Каракалпакского отделения Академии наук Республики  
Узбекистан, Каракалпакский научно-исследовательский  
институт гуманитарных наук*

## THE STUDY OF MULTI-COMPONENT COMPOUND SENTENCES IN TURKIC LINGUISTICS

*Mangitbaeva Zayfun Uzakbaevna, basic doctoral student  
Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of  
Uzbekistan, Karakalpak Scientific Research Institute of Humanities*



<https://orcid.org/0009-0002-9103-2253>

e-mail:  
zayfunamangitbaeva@gmail.com

**Аннотация:** Мақалада көп компонентли байланысқан қоспа гәплердің (ККҚГ) түркий тиллер синтаксисиндеги орны ҳам изертлениу дәрежеси талланган. Автор түркий тиллерде ККҚГ түрли атамалар менен аталатугынын, олардың дүзилиси жагынан ҳәр қыйлы болыуын, компонентлер арасындағы мәнилик ҳам грамматикалық байланысларды, дәнекерлеуши өзгешеликлерин таллап, олардың улыўмалық ҳам айырмашылық тәреплерин көрсетеди. Ҳәр бир тилдеги изертлеулерден мысаллар келтирилген ҳалда, түркий тиллер арасындағы лингвистикалық уқсаслықлар ҳам айырмашылықлар ашып берилген.

**Таяныш сөзлер:** көп компонентли қоспа гәп, байланысқан қоспа гәп, түркий тиллер, синтаксис, байланыстырыушы, семантикалық байланыс, гәп структурасы.

**Аннотация:** В статье анализируется роль и степень изученности многокомпонентных сложносочиненных предложений (МКСП) в синтаксисе тюркских языков. Автор рассматривает различные наименования МКСП в тюркских языках, их структурные особенности, семантические и грамматические связи между компонентами, а также соединительные свойства, выявляя их общие и отличительные черты. Приводятся примеры из исследований на различных тюркских языках, что позволяет раскрыть лингвистические сходства и различия между ними.

**Ключевые слова:** многокомпонентное сложное предложение, сложносочиненное предложение, тюркские языки, синтаксис, союз, семантическая связь, структура предложения.

**Abstract:** The article analyzes the role and degree of study of multicomponent compound sentences (MCCS) in the syntax of Turkic languages. The author examines various terms used for MCCS in Turkic languages, their structural features, semantic and grammatical connections between components, as well as their connective properties, identifying common and distinctive characteristics. Examples from research on various Turkic languages are provided, which allows for the revelation of linguistic similarities and differences among them.

**Keywords:** multi-component complex sentence, compound sentence, Turkic languages, syntax, conjunction, semantic connection, sentence structure.

**Кирисиў.** Түркий тиллердиң синтаксисин изертлеўге арналған мийнетлер менен танысыў барысында ККДҚГ-тиң (көп компонентли дизбекли қоспа гәптиң) бул тиллердиң барлығында да бар қубылыс екенин көремиз. Деген менен, ККДҚГ-тиң изертлениў дәрежеси түркий тиллердиң хәммесинде де бирдей деп айта алмаймыз.

ККДҚГ хәр бир түркий тилде өзінше атамаларға ийе. Мысалы: татар тилинде «көп тездәле кушма жумлә», өзбек тилинде «боғланиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар», қарақалпақ тилинде «көп компонентли дизбекли қоспа гәп» хәм т.б.

Татар тили синтаксисин изертлеўши М.З.Закиев гәптиң бул түрин терең анализлеген. Автор ККДҚГ-ге анықлама бере отырып, оның дүзилisine байланыслы түрлерин ажыратып көрсетеди: 1) Қурамындағы гәплер параллель келеди хәм санаў интонациясы менен ажыратылады. Автордың пикиринше, параллель процеслерди билдирген гәплер мәнилері жағынан бир-биринен алшақ болыўы да мүмкин, бирақ оларды жыйнақлап бир мәхәлде көрсетиў мақсет етилгенликтен ғана олар бир қоспа гәп қурамына кирип турады. 2) Дәнекерлер арқалы байланысқан ККДҚГ: әле ямғыр ява, әле қар төшә, әле қатты жил исә башлай. 3) ККДҚГ-де бир түрли қарсылық дәнекери қайталанып келе алмайды, олар тек хәртүрли болса ғана қайталанады. 4) Дәслепки гәплер параллель процеслерди билдирип, үшінши гәп мәниси жағынан соларға қарсы келкелиўи мүмкин: бүгин я кино курсәтерләр, я жыелыш ясарлар, ләкин театр булмас. 5) Дәслепки еки гәп қарсылас дәнекер менен байланысып, үшінши гәп екинши гәпке бириктириўи дәнекер менен байланысыўи мүмкин: клубта театр булмас, ләкин кино курасәтерлер, я желыш у утқарерлер. 6) Өзара қарсылас дәнекерлер менен келген гәплер бирге келип ККДҚГ дүзиўи мүмкин.

**Изртеў методологиясы.** Автор гәп түрлерин ажыратыўда, негизинен, дәнекерлерди басшылыққа алған хәм бир қарсылық дәнекериниң ККДҚГ қурамында қайталана алмайтуғынын атап өтип, оны жеке түрде бөлип көрсетеди. Буннан тысқары, М.З.Закиев «көп компонентли дизбекли қоспа гәптиң басқа да оғада көп түрли структуралық өзгешеликлері

болыўы мүмкин» деп, жуўмақ жасайды. Автор буннан кейин рус тилинде жарық көрген мийнетиниң бир бөлимин толығы менен көп компонентли қоспа гәп дүзилisine арнайды. Онда автор ККДҚГ-ге байланыслы бурынғы пикирлерин баянлай отырып, жаңаша пикир де билдиреди. Алдыңғы мийнетинде ККДҚГ қурамында тек жай гәплер келетуғыны сөз етилсе, бул изертлеўде аталған гәп типиниң қурамында еки компонентли дизбекли қоспа гәплердиң келетуғыны атап өтилген. Және бир өзгешелиги – ККДҚГ-де бир топар дизбекли гәплер мәниси жағынан усы гәптеги екинши дизбекли гәплер топарына қарсы болып келиўи ямаса, керисинше, келе алыўы көрсетилген. Буннан тысқары, М.З.Закиев ККДҚГ-ди дәнекерли және дәнекерсиз деп бөлип көрсетеди. Дәнекерсиз түрине байланыслы пикир билдире отырып, автор базы тилши-алымлардың дизбекли қоспа гәпти себеп-нәтийже, түсиндирмели, хәр түрли қурам бөлеклер менен келген дизбекли гәплер деп бөлиўине қарсылық билдирип, өз пикирин дәлиллейди [1.415].

Қазақ тилинде ККДҚГ-ниң ең жийи ушырасатуғын түри – түсиндирмели дизбекли қоспа гәплерден ибарат ККДҚГ-лер болып табылады. Усы гәп түрлериниң өзи де хәр қыйлы. Мысалы, гей бир гәплер тек бир ўақытта жүз берген ўақыя ямаса қубылысты улыўмаластырып, екиншилери мезгилдеги оқиғаны не қубылысты жалпылап, екиншилери соны жән-жақтан сыпатлап ашып берсе, және бир түрлеринде биринши гәптеги ўақыяны я қубылысты конкрет түсиндирип турады. Бундай гәп түри (түсиндирмели гәп) қазақ тил билиминде дизбекли деп танылады [2.11].

Өзбек тили синтаксисинде ККДҚГ туўралы пикир Г.А.Абдурахманов мийнетинде келтирилген. Автор әдебий тилде «өзгеше гәптиң» пайда болғанын айта келип, бул гәп өз қурамында қоспа гәптиң хәр түрин, хәр типлерин өз ишине алады. Олар бир тутас интонацияға ийе болып, татамланған ой-пикирди билдиреди, деп көрсетеди. Гәптиң усы типин баянлаўда автор бирнеше терминди қатар пайдаланған, бир қубылысты түрли-түрли атамалар менен берген: 1) периодтың қурамаласқан типі; 2) қоспаланған қурамлы қоспа гәп; 3/ қоспаланған период; 4/ қоспаланған

типли қоспа гәп. Қурамаланған құрамлы қоспа гәп қурамындағы гәптер санының хәр түрли болатуғынын, ол гәптердің хәр қайсысы өз қурамына қоспа гәптерди де, жай гәптерди де енгизе алатуғынын көрсетеди. Және ондай конструкцияларды төрт түрге ажыратады. Қоспаланған қурамды қоспа гәптердің арасында салыстырыў, түсиндирме, ўақыт, шәрт, себеп-нәтийже қатнас болатуғынын анықластырады. Автор бундай гәптердің грамматикалық дүзилиси менен мәниси, интонациясы бир тутаслықта болатуғынын дәлиллейди [3.222-223]. Бул мийнетинде автор КҚДҚГ туўралы өз алдына пикир билдирмеген. Кейин М.Аскарова менен авторлықтағы мийнетинде КҚДҚГ-дің (мураккаб қўшма гап) анықламасын келтирип, оны топарларға ажыратады. Автор КҚДҚГ-ке төмендегише анықлама береді: «...уч ёки ундан ортик тенг хукукли компонентлардан тузилады [4.125].

**Анализ хәм нәтийжелер.** Мәни беретүғын компоненттиң орын алмасыўына байланыслы баянлаўыш формасы, баянлаў характери өзгереді. Гәптиң басында келгенде тыңлаўшының дыққатын анық өзине қаратады, не нәрсеге итибар беріў кереклиги сезилип турады. Кейинги позицияда келгенде, дәслеп дара түсиниклер баянланып, ақырында айтыўшының пикири жуўмақланады. Автор өз пикирин жуўмақлай отырып, КҚДҚГ компонентлериниң байланысыўында белгили ызымлылықлар болатуғынын, яғный үш хәм оннан да көп жай гәптерди қалай болса солай бириктирип қойыў арқалы жасай беріўге болмайтуғынын атап өтеді [5.74-78]. Қарақалпақ тилиндеги КҚДҚГ туўралы пикирди М.Дәўлетовтың мийнетинде де ушыратамыз. Автор «Дизбекли қоспа гәптердің структуралық түрлери» бөлимінде дизбекли қоспа гәптер үш, төрт, я одан да көп жай гәптерден дүзилип, көп компонентли структурада да келетуғынын атап өтеді. Автор *бирақ, сонда да, лекин, ал* хәм т.б. дәнекерлердің КҚДҚГ-ди байланыстырыўын, *хәм, және, да/де* дәнекерлериниң ең соңғы компоненттиң алдында келип, жабық структура дүзетуғынын көрсетеди. Соны да айтып өтиў керек, М.Дәўлетов КҚДҚГ-дің предикативлик конструкциялары интонация хәм дәнекерлер арқалы байланысып келетуғынын көрсетип,

оларды байланысыў усылына қарай аралас дизбекли қоспа гәп деп атайды. Автордың көрсетиўинше, бундай гәптердің қурамындағы предикативлик конструкциялардың мәнилери хәр түрли болады [6.81-86].

Қоспа гәптердің биринши компоненти улыўма түсиникти билдирип, кейингилери дәслепки гәптиң мәнисин ашып, конкретлестирип, түсиндирип туратуғынын көрсетиледи де, бундай байланыстағы қоспа гәптердің бир неше топары ажыратылады: 1) Биринши компонентиниң мәнисин көбинесе бир неше жай гәптер түсиндирип келеді: *Үйдүн ички жасалгасы кирсе чыккысыз: төргө килем жайылган, эки кашытка туш кийиздер тартылган, ортодогу эки катар столго газета, журналдар жайылган* (Т.С.). 2) Бирнеше атаўыш гәп түсиндирип келеді: *Ал күздүн күнүден бетер жеңил кийинген: бутунда базар өтүк, үстүнде жука жүн жалатылып ичтелген баркыт бешмант* (Т.С.); 3) Биргелки ағзалы жай гәп түсиндирип келеді: *Республикабызда маданий-ағартуу мекемелери өстү: жүздеген клубтар, окуу үйлөрү, китепканалар, илимий мекемелер бар* («СК»). 4) Биринши компоненттиң мәнисин қоспа гәп түсиндирип келеді: *Маасылкан Муратты тамакка жа жарытпайт: ак көңүлү кармаган күнү бир сындырым нан берет, болбосо, кезертип эчтеме бербей тим коёт* (К.Б.) [7.572]. Ал көп бағыныңқылы қоспа гәптерде бағыныңқы гәптердің билдиретуғын мәниси, олардың бири менен байланысыў жоллары, сондай-ақ, бас гәпке байланыслы мәни қатнастары хәр түрли болады. Усы өзгешеликлерине бола бундай гәптердің еки еки түри көрсетилген: биргелки бағыныңқылы қоспа гәп (*бир өңчөй бағыныңқылуу татаал сүйлөм*) хәм хәр түрли бағыныңқылы қоспа гәп (*ар түркүн бағыныңқылы татаал сүйлөм*) [7.607-608].

Н.З.Гаджиева Орхон-Енисей жазба естелигинен, «Кутадғу билиг»тен мысаллар келтиреді. Сондай-ақ автор гәптиң бул түриниң хәзирги түркий тиллерде ушырасатуғынын айта келип, өз пикирин тийисли мысаллар менен дәлиллейди: түркмен тилинде: *Хова ягтылар, ёл онадрак герунйекр, асман дурынялар булутжыклар агарышып баряр, мейданлар гек саяр*. Н.З.Гаджийеваның пикиринше, қоспа гәпниң бундай структуралық усылы, әсиресе,

эйjemги жазба естеликлерге, түркий тиллердин дүзилisine тән типлик кубылыс[8.100-105].

Изертлеуши З.Х.Таги-Заде дизбекли қоспа гәп курамындағы компонентлердин саны екеуден асса, онда бул гәп курамаласқан деп танылыу зәрүрлигин айтады. Автордың пикиринше, бундай гәплер туйық қатар түзеди хәм ол белгили бир усыллар аркалы жүзеге асады: 1) асинтетикалық гәплерде (дәнекерсиз дизбекли қоспа гәп) компонентлерге ортак аффикстин тек соңғы компонентте сақтаныуы аркалы; 2) аналитикалық гәплерде (дәнекерли дизбекли қоспа гәпте) соңғы компоненттин алдынан дәнекерлердин келиуи менен; 3) аналитикалық дизбекли қоспа гәптин соңғы компонентиниң жуп дәнекерлер яки жанапайлар менен келиуи хәм т.б. (27.32-37.) [9.32-37].

Г.А.Байрамов дизбекли қоспа гәп компонентлериниң қалай куралатуғынына қарай, оны төмендеги түрлерге ажыратады: 1) бағыныңқылы қоспа гәплерден ибарат дизбекли қоспа гәп; 2) бағыныңқылы қоспа гәп пенен жай гәптен ибарат дизбекли қоспа гәп; 3) жай гәплерден ибарат дизбекли қоспа гәп. Автор дизбекли қоспа гәп курамында бағыныңқы байланыс болатуғынын көрсетеди [10.14].

У.Б.Алиев еки я оннан да көп синтаксислик орайлардан ибарат дизбекли қоспа гәплерде гәптин тутас характерин усы орайлар анықлаитуғынын, олардың арасындағы қатнастар уақыт, гезеклес, кеңислик хәм т.б. болатуғынын көрсетип өтеди. Автордың пикиринше, бундай гәптеги орайлар саны оның курамындағы компонентлер санына байланыслы. Егер компонентлер саны (олар курамалы да, жай да бола алады) екеу болса, онда гәпте бир синтаксислик орай, егер үшеу болса, еки синтаксислик орай, төртеу болса, үш синтаксислик орай хәм т.б. болып келеди. У.Б.Алиев дизбекли қоспа гәп компонентлериниң арасындағы қатнасты еки үлкен типке бөледі де, қалғанларын соның ишине киргизеди. (29.270.) [11.270].

**Жуўмақ.** Улыўма айтқанда, ККДҚГ өзгешеликлери түркий тил билимине байланыслы мийнетлерде көрсетилгени менен, еле де «басы ашылмаған» мәселелер көлеминиң кеңлиги көзге тасланады. Үйренилип атырған гәп курамына киретуғын гәплер қәсийетиниң курамалы структураларға енгенде қандай жаңа қәсийетлерге ийе болып, ямаса қандай

өзгерислерге ушырайтуғынын анықластыруу хәм олардың хәр бириндеги белгили бир мазмунның ККДҚГ-ниң тутас мәнисин бериудеги блокастыруу мәселелери, жалпы ККДҚГ-тин тек өзине ғана тән болған белгилер жетерли дәрежеде изертлеуді талап етеди. ККДҚГ-дин түркий тил билиминде изертлениуине шолыу жасай отырып, бул мәселениң қарақалпақ тил билиминде арнаўлы үйрениу, және жоқарыдағы тиллер бойынша айтылған ой-пикирлер менен салыстыра көрип шығыу мақсетке муўапық деп есаплаймыз.

### Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. – Казань, 1963. – С. 415.
2. Көп компонентті салалас курмалас сөйлемдер: Оқу куралы. – Ақтөбе, Қ.Жубанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті, 2002.–89 б.Б. 11.
3. Абдурахманов Г.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. – Ташкент, 1960. – С. 222-223.
4. Асқарова М., Абдурахмонов Ғ.А. Ўзбек тили грамматикасининг практикуми/педагогика институтларининг филология факультетлари студентлари учун/. – Тошкент, 1972. – С. 125.
5. Нажимов А. Ҳазирги қарақалпақ тили синтаксиси. Қоспа гәплер бойынша практикум-қолланба. – Нөкис, 1990. – Б. 17, 74-76, 78.
6. Дәўлетов М. Қарақалпақ тилиндеги қоспа гәплердин гейпара теориялық мәселелери. – Нөкис: «Билим», 1993. – 104 б. – Б. 81-86.
7. Кыргыз тилинин жазма грамматикасы. Азыркы кыргыз адабий тили. – Бишкек: «Аврсия Пресс», 2015. – Б. 572.
8. Кыргыз тилинин жазма грамматикасы. Азыркы кыргыз адабий тили. – Бишкек: «Аврсия Пресс», 2015. – Б. 572.
9. Гаждиева Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке (в историческом освещении). – М.: Наука, 1963. – С. 100-105.
10. Таги-Заде З.Х. Сложное предложение в современном азербайджанском языке //Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Баку, 1965. – С. 32-37.
11. Байрамов Г.А. Сложносочиненные предложения в современном азербайджанском языке. – Баку, 1955. – С.
12. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. – М., 1972. – С. 270.